

Mehmet Ulusoy

<https://orcid.org/0009-0004-6599-6264>

PhD, Ministry of Education (Iraq), Lecturer in Calligraphy and Fine Arts, Mosul, mehmetulusoy900@gmail.com

Atıf Künyesi | Citation Info

Ulusoy, M. (2025). Celilî Döneminde Musul'da İslamî Hat Sanatı (1726–1834). *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 12 (5), 755-771.

Celilî Döneminde Musul'da İslamî Hat Sanatı (1726–1834)*

Öz

Bu çalışma, Musul'da Celilî dönemi (1726–1834) boyunca hat sanatının gelişimini, hattatların etkinliğini ve şehrin kültürel-siyasal yapısıyla ilişkisini incelemektedir. Araştırma, Musul'un Osmanlı idaresi altındaki konumunun, özellikle Celilî ailesinin himayesi sayesinde hat sanatına güçlü bir zemin oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Süliis, nesih ve reyhanî gibi hat türlerinin Musul'da yaygınlaşması; cami, türbe, medrese kitabeleri ile yazma eserlerdeki uygulamalar üzerinden analiz edilmiştir. Halil Hudade, Hamo el-Kürdi, Salih es-Sâdî ve Kasım el-Hamdî gibi hattatların faaliyetleri, şehrin hat geleneğinin sürekliliğinde belirleyici olmuştur. Çalışma, Musul'un, Bağdat ve İstanbul hattat çevreleriyle etkileşim hâlinde özgün bir yazı üslubu geliştirdiğini göstermektedir. Böylece hat sanatı, Musul'da hem estetik bir ifade biçimi hem de kültürel kimlik inşasında süreklilik taşıyan bir unsur olarak değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslamî Hat Sanatı, Musul, Celilî Dönemi, Osmanlı Sanatı, Hattatlar

Islamic Calligraphy in Mosul during the Jalili Era (1726–1834)

Abstract

This study examines the development of calligraphy in Mosul during the Jalili Era (1726–1834), focusing on the artistic production of calligraphers and the interaction between calligraphy, cultural life, and political structures. The research demonstrates that Musul's position under Ottoman administration, supported particularly by the patronage of the Jalili family, provided a fertile environment for the

* This article is derived from the author's PhD dissertation titled “*The Emergence of Islamic Calligraphy in the City of Mosul and Its Development During the Late Ottoman Period*,” submitted to Ankara University, Institute of Social Sciences, Department of Islamic History and Arts, Division of Turkish-Islamic Art History.

Copyright and License Statement

All publication and copyright of this article are held by the Journal of Academic History and Ideas / Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi. The article is made available by the journal as open access under the terms of the Creative Commons Attribution–NonCommercial 4.0 International License (CC BY-NC 4.0) (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>). Under this license, the article may be used, reproduced, and shared in any medium for non-commercial purposes, provided that proper scholarly attribution is given; however, the original content may not be altered, transformed, or used to create derivative works. The scientific, legal, and ethical responsibility for the content of the works published in the journal rests entirely with the author(s) of the article; the journal's editors and editorial board cannot be held responsible for this content. All requests concerning commercial reuse, translation, or republication of the article must be directed to the journal's editorial board at akademiktarihvedusunce@gmail.com.

flourishing of Islamic calligraphy. The spread of calligraphic styles such as thuluth, naskh and rayhani in Mosul is analyzed through architectural inscriptions on mosques, shrines, and madrasas, as well as manuscript traditions. The contributions of major calligraphers, including Halil Hudade, Hamo al-Kurdi, Salih al-Sa'di and Qasim al-Hamdi, played a decisive role in sustaining the local calligraphic school. The study concludes that Mosul developed a distinctive calligraphic identity through its interaction with the calligraphic centers of Baghdad and Istanbul, making calligraphy both an aesthetic practice and a vehicle of cultural identity in the region.

Keywords: Islamic calligraphy, Mosul, Jalili Era, Ottoman art, calligraphers

Giriş

İslâm, cehalet dönemi olarak tanımlanan ve Arapların medenî yaşam ve kültürel gelişiminin son aşamasını temsil eden bir toplumda ortaya çıkmıştır. İslâm'ın başlangıcı, ilk ayeti olan “Oku!” emrini içeren Alak Suresi'nin nazil olmasıyla başlamıştır. Hz. Muhammed bu süreçte bilginin önemini vurgulayarak sahabeleri öğrenmeye teşvik etmiştir. Müslümanlar, yazı öğrenmeye ve yaymaya büyük önem vermiştir. Bedir Savaşı sırasında Müslümanlar, yazı öğrenme ve yayma konusunda olağanüstü gayret sarf etmişlerdir. Bedir Savaşı'nda Müslümanlar, Kureyş'ten yetmişten fazla kişiyi esir aldıktan sonra, esirlerin fidyeleri kabul edilirken, okuma yazma bilenlerin fide karşılığı olarak on kişilik bir grup çocuğa okuma yazma öğretmesi şartı getirilmiştir. Bu durum, Arap yazısına ve hat sanatının yüksek statüsüne duyulan bağlılığın en büyük kanıtıdır. Hz. Muhammed de yazıyı öğrenmeye teşvik etmiş, güzel yazı yazarları görevlendirerek kendisi adına mektuplar hazırlatmış ve dünyadaki krallara İslâm'a davet mektupları göndermiştir. Böylece Müslümanlar yazının ustalığı ve kalitesi konusunda birbirleriyle rekabet etmeye başlamış, yazıyı güzelleştirmek için çeşitli yöntemler geliştirmişlerdir. Bu şekilde hat sanatı, şehirlerde ve köylerde yaygın hâle gelmiştir. Hz. Muhammed de bu sanatın canlandırılması için bir öncü olmuştur (el-Kürdi, 1939).

Hat sanatı, Müslüman sanatçının seviyesini gösteren sanat dallarından biri olup, İslâm'a ruhuyla bağlı olan Arap toplumlarında iletişim araçlarından biri hâline gelmiştir. Hat sanatının düşünsel temeli, Kur'an-ı Kerim ve hadislerden beslenir. Yazı ve Arap alfabesi büyük bir öneme sahiptir; bu sebeple Allah (c.c.) vahyi “Yaratan Rabbinin adıyla oku!” ayetiyle başlatmıştır. Hat sanatının kullanımı ve yayılması, vahiylerin yazılmasına ve Hz. Muhammed'in dünya krallarına gönderdiği İslâm'a davet mektuplarının yazılmasına duyulan acil ihtiyaçtan kaynaklanmıştır (İbnu Nedim, 1964).

Hz. Muhammed döneminden itibaren Hicaz'da ortaya çıkan yazı, İslâm'ın yayılması için zorunlu hâle gelmiştir. İlk dönemlerde yazı; deri, hurma dalları, ince beyaz taşlar, kemikler, tahtalar ve seramik gibi çeşitli malzemeler üzerine yazılmıştır (el-Ubaydi, 1979). İslâm'ın ilk dönemlerinde

hat sanatı iki şekle ayrılmıştır. Birincisi, yumuşak ve yazımı daha kolay olan türdür; kelimelerin sabitlenmesinde daha hızlı olduğundan sahabeler tarafından günlük yazılarda kullanılmıştır. İkincisi ise daha önemli işlerin yazılmasında kullanılan, kare formlu, kuru ve sert çizgili yazıdır. Bu yazı türü sahabeler tarafından Kur'an-ı Kerim'i yazmak için kullanılmıştır (Afifi, 1979; Muhammed, 1981). (Şekil 1.2.3)

Halife Ömer döneminde, İslâm devleti Şam, Irak ve Mısır'ın fethinden sonra genişledikçe yazışma ihtiyacı artmış ve devlet işlerinin yürütülmesi için yazı zorunlu hâle gelmiştir (el-Ubaydi, 1979). Arap yazısının Hicaz bölgesinden ilk çıkışı, fetihlerle birlikte Halife Ömer ibn el-Hattab döneminde gerçekleşmiştir (el-Cuburi, 1974). Ardından Irak'a geçmiş, Kufe ve Basra halkı bu yazıyı benimsemiştir. Özellikle yazının sert ve katı formu üzerine yoğunlaşarak geliştirme çalışmalarına başlamışlardır (el-Masrif, 1972). Bu yazı türü daha sonra Kufî yazısı olarak bilinmiştir. Hat sanatı başlangıçta basit bir yapıya sahipken, sonraki dönemlerde büyük gelişme göstermiştir. H. 6./M. 12. yüzyıldan itibaren belirli bir sistem hâline gelmiş ve daha sonraki dönemlerde de geliştirilmiştir (el-Hakani, t.y.).

Osmanlı döneminin sonlarında Musul şehri, tarihî ve kültürel açıdan önemli bir medeniyet merkezi olmasına rağmen bu döneme ait Arap hat sanatı yeterince incelenmemiştir. Bu durum, Musul'da hattatlığın sanatsal özelliklerinin, öne çıkan sanatçılarının ve şehrin çevresindeki sanatsal gelişime olan etkisinin tam anlamıyla anlaşılmasını engellemiştir. Özellikle şehrin söz konusu dönemde yaşadığı idarî ve siyasî değişimler dikkate alındığında, bu konuda daha fazla belirsizliğin ortaya çıktığı görülmektedir.

Bu araştırma, tarihî, kültürel ve sanatsal bakımdan çeşitli yönleriyle önem taşımaktadır. Araştırmanın önemi aşağıdaki şekilde özetlenebilir:

*Musul şehrinin kültürel kimliğinin belgelenmesi: Hat sanatı, İslam dünyasının en önemli sanatsal ve kültürel ifade biçimlerinden biridir. Bu sanatın Musul'daki gelişiminin incelenmesi, şehrin İslam mirasını koruma konusundaki rolünü ortaya koymaya katkı sağlar.

*Osmanlı döneminde Musul'un ilmî ve sanatsal rolünün ortaya konması: Musul, Osmanlı döneminde ilim ve sanat bakımından önemli bir merkezdi. Bu çalışma, Musullu hattatların hat sanatını nasıl geliştirdiklerini ve sonraki nesillere nasıl aktardıklarını ortaya koyar.

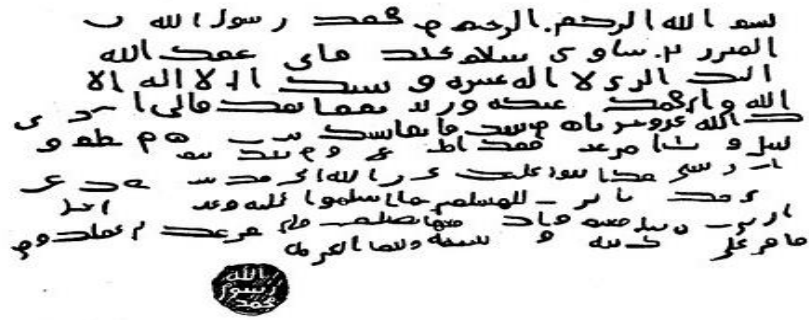
*Hat sanatında Musul'a özgü üslupların tespiti: Araştırma, mevcutsa Musul hattatlık ekolüne ait ayırt edici özellikleri belirlemeyi ve bu ekolün bölgedeki diğer hat okulları üzerindeki etkisini incelemeyi amaçlar.

*İslam sanat mirasının yeniden canlandırılması: Modern araştırmalarda çoğu zaman ihmal edilen İslam sanat mirasının önemli bir yönü aydınlatılmış olur. Böylece bu mirasın estetik ve tarihî değeri konusunda farkındalık artar.

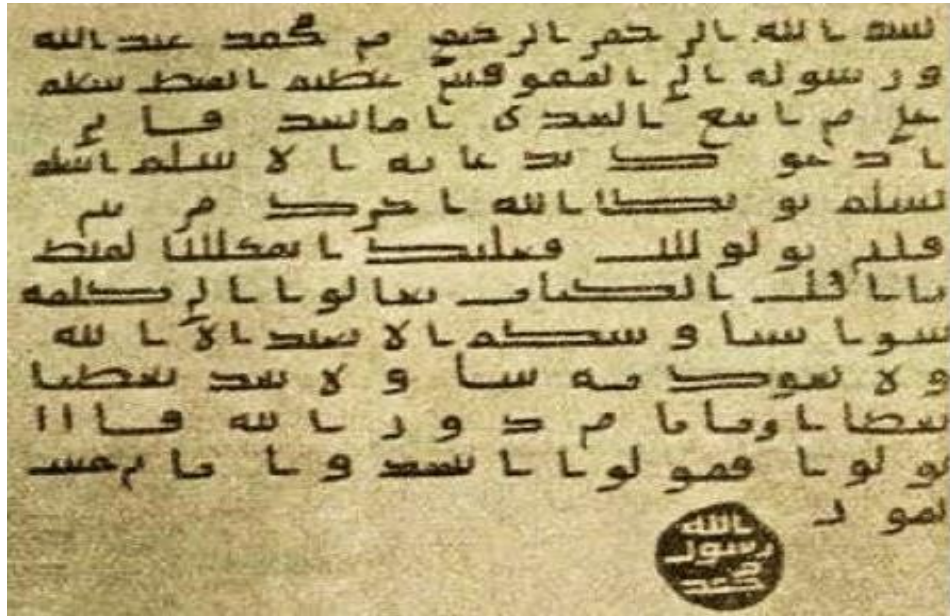
*Sanatın tarih ve siyasetle ilişkilendirilmesi: Araştırma, Osmanlı döneminin sonlarında Musul'da hat sanatının siyasî ve toplumsal değişimlerden nasıl etkilendiğini ortaya koyar. Bu da sanat ile tarihî çevre arasındaki ilişkiyi anlamaya yardımcı olur.

*İslam sanatlarıyla ilgilenen akademisyenler için kaynak oluşturması: Araştırma, Arap ve İslam kütüphanelerine nitelikli bir katkı sağlayabilir; tarih, sanat tarihi ve Osmanlı çalışmaları alanlarında araştırma yapanlar için önemli bir kaynak niteliği taşır.

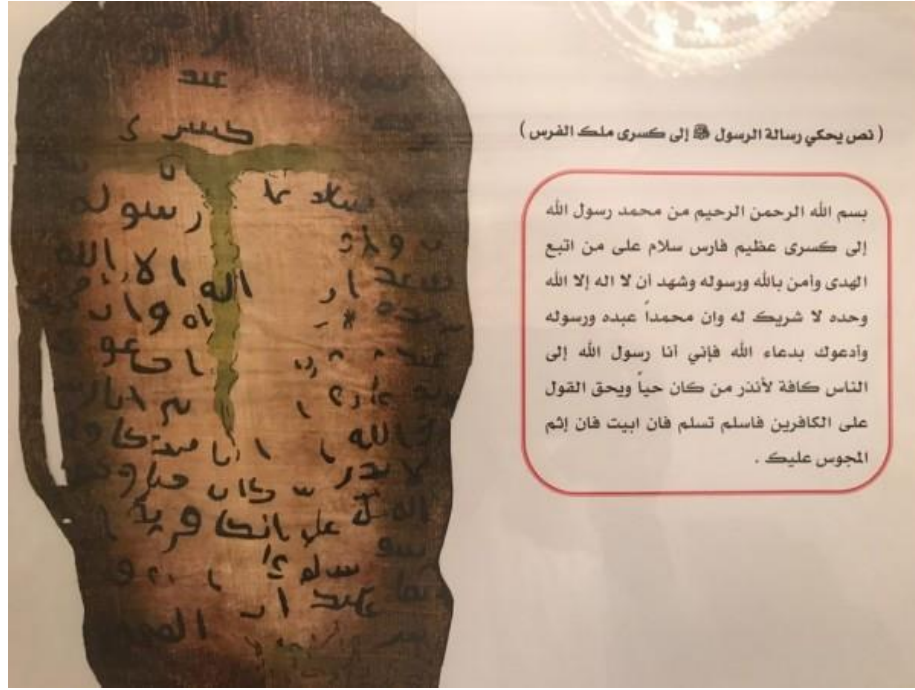
Şekil 1. Peygamberimizin Bahreyn Prensi el-Münzir Bin Sava'ya gönderdiği mesaj örneği.
(<https://www.google.com>)

Şekil 2. Peygamberimizin Kıpti Prensi el-Kavkas'a gönderdiği mesaj örneği (<https://www.google.com>).

Şekil 3. Peygamberimizin Fars Prensi Kisra'ya gönderdiği mesaj örneği
(<https://www.alwatanvoice.com>).

Arap alfabesinin sert ve köşeli çizgilere sahip formu, Kûfe şehrine nispetle “Kûfî yazısı” olarak adlandırılmıştır (el-Cuburi, 1962). Gelişim sürecinin ardından Kûfî yazı, İslâm dünyasının birçok bölgesinde büyük bir itibar kazanmıştır (Muhammed, 1981). Irak, yalnızca Kûfî yazısının geliştirilmesinde değil, aynı zamanda Nesih yazısının olgunlaşmasında da önemli katkılarda bulunmuştur (Abdülaziz, 1971). Bilindiği üzere Kur’ân-ı Kerim, Hulefâ-yi Râşidîn döneminden itibaren sonraki İslâm dönemlerine kadar farklı türlerde yazılmıştır. Bu süreçte Nesih yazısı, yalnızca resmî yazışmalarda değil, gündelik hayatta da yaygın biçimde kullanılan bir hat türü hâline gelmiştir (el-Hakani, t.y.). Ayrıca Hz. Ömer döneminde “meşk” (المِشْق) adı verilen bir yazı türü ortaya çıkmıştır. Meşk, yazıda yukarı doğru uzayan harflerin belirgin biçimde uzatılması esasına dayanır. Bu yazı türü Mushafların yazımında kullanılan hat çeşitlerinden biridir ve harf başlarının dik oluşu sebebiyle Medine hattından ayrılır (el-Nakşibandi, 1975).

İslâm’ın Başlangıcında Yazının Ortaya Çıkışı ve Hat Sanatının Gelişimi

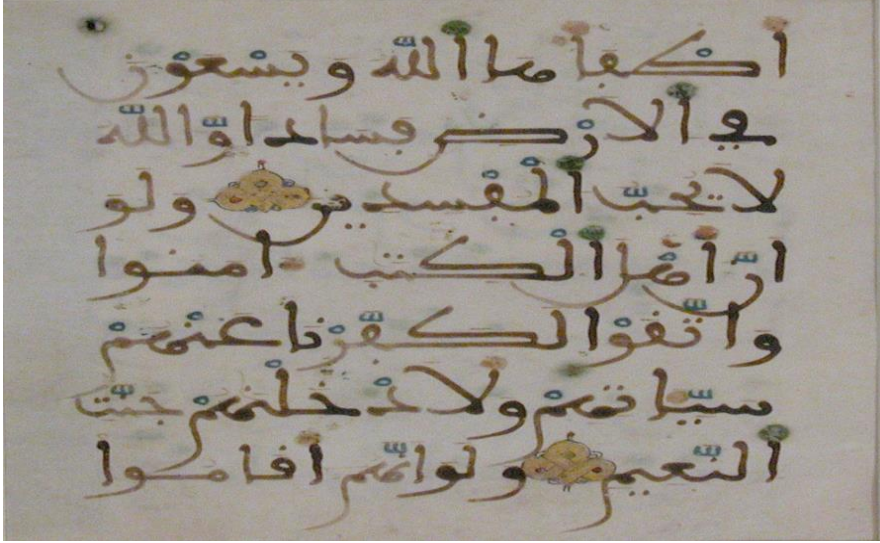
İlk İslâm döneminde hat sanatının ana merkezleri Mekke, Medine, Basra ve Kûfe gibi şehirlerdi. Bu nedenle her bir şehre özgü hat tarzı gelişmiş; Mekki, Medeni, Basri ve Kûfî yazısı olarak adlandırılmıştır (el-Cuburi, 1962). Hat sanatının Kûfe ile daha çok ilişkilendirilmesinin temel nedeni, özellikle Hz. Ali döneminde Kûfe’de yazının diğer şehirlere kıyasla daha yoğun

biçimde kullanılmasıdır (el-Cuburi, 1962). Kûfî ve Nesih yazısı uzun süre birlikte kullanılmıştır. Kûfî yazı daha çok taş, madeni para, kemik ve deri gibi sert yüzeylere uygulanırken; buna karşılık Nesih hattı kâğıt, parşömen gibi diğer yüzeylerde kullanılmıştır (el-Elfi, 1974). Irak halkının hat sanatına duyduğu ilgi oldukça güçlü olmuş, dolayısıyla Iraklılar bu sanatın gelişiminde belirleyici bir rol üstlenmiştir (el-Ubaydi, 1974).

Emevî Devleti'nin kuruluşuyla birlikte hilafet merkezi Kûfe'den Şam'a taşındığında Şam ve çevresi Arap yazısının gelişiminde yeni bir merkez hâline gelmiştir. Emevî halifeleri, İslam'a davetin yayılmasındaki işlevi ve devlet yönetiminde yazının taşıdığı önem sebebiyle hat sanatına büyük değer vermişlerdir (el-Cuburi, 1962). Bu ilgi yalnızca harflerin şekli ve doğru yazımıyla sınırlı kalmamış, aynı zamanda ayetlerin noktalama ve hareke işaretleriyle korunması gibi dilsel bir zorunluluk da doğmuştur. Arap olmayan toplulukların İslam'a girişiyle Arapçanın doğru anlaşılması ciddi bir mesele hâline gelmiş; üstün, esre, ötre gibi gramer işaretlerinin bulunmaması anlam karışıklıklarına yol açmıştır. Bu durum, Arap yazısına noktalama işaretlerinin eklenmesini zorunlu kılmıştır (el-Cuburi, 1962) (Şekil 4). Harekeleme ve noktalama uygulamalarının ilk kez Irak'ta, özellikle Basra'da başladığı kabul edilmektedir. Bu yeniliğin, ünlü dil âlimi Ebû'l-Esved ed-Düelî (ö. H.69/M.688) tarafından gerçekleştirildiği belirtilmektedir (el-Ubaydi, 2003). Ebû'l-Esved ed-Düelî, Arapçaya kesre, damme, fetha ve tenvin işaretlerini ekleyerek hat sanatında ilk ıslahat hareketini başlatmıştır (el-Fair, 1984). Rivayete göre, yanında bir kâtiple birlikte çalışırken Kur'an'ı okurken dudaklarının hareketine göre nokta konulmasını istemiştir (el-Nakşabendi, 2001). Hat sanatındaki ikinci ıslahat hareketi Abdülmelik b. Mervan döneminde (H.65–86), Irak valisi el-Haccâc b. Yusuf'un girişimiyle gerçekleşmiş; bu dönemde benzer harfler arasında noktalama sistemi geliştirilmiştir. Yahya b. Ya'mar el-Udvânî (ö. H.89/M.708) ve Nasr b. Asım el-Leysî (ö. H.129/M.746), benzer harfleri ayırt eden imla noktalarını yerleştirmişlerdir (el-Nakşabendi, 2001). Üçüncü ıslahat ise Halil b. Ahmed el-Ferâhîdî (ö. H.170/M.786) ile devam etmiş, böylece hat sanatı sistemli bir forma kavuşmuştur (el-Fair, 1984). Arap hattı zamanla olgunlaşmış, Kur'ân ve Sünnet'in yazımında, dil ve edebiyatın korunmasında, tefsir, fıkıh ve hadis ilimlerinin aktarılmasında kullanılmıştır (el-Nakşabendi, 2001). Hat sanatı yüzyıllar boyunca yalnızca bilgi kaydetme aracı olmaktan çıkmış; estetik, zarafet ve güzelliğin simgesi hâline gelmiştir (el-Cumeyli, 2007). Bu nedenle İslâm medeniyetinde hattın değeri yücelmiş, camilerde, medreselerde, saraylarda, ahşap, metal, cam, seramik eserlerde ve el yazmalarında süsleme unsuru olarak kullanılmıştır (el-Ubaydi, 2003). Resim tasvirinin sınırlandığı İslâm kültüründe hat, süsleme

sanatlarının başat unsuru hâline gelmiş, İslâmî sanatın en ayırt edici kimlik işaretlerinden biri olmuştur (el-Fair, 1984). Böylece hat sanatı, Arap-İslâm medeniyetinin en güçlü güzel sanat dallarından biri olarak konumunu korumuştur (Zennun, 1990).

Şekil 4. Ebû'l-Esved ed-Düelî noktaların yerleşimini gösterdiği bir Kur'an ayeti (<https://www.google.com>).

Musul'a Arap yazısı, Müslümanların H.16/M.637 yılında şehri fethetmesiyle girmiştir. Başlangıçta, diğer İslâm şehirlerinde olduğu gibi Musul'da da Kûfî hat bütün biçimleriyle kullanılmıştır (el-Cumayli, 2007). Daha sonra 9. yüzyıldan itibaren özellikle mensup hattı olmak üzere farklı yazı türleri tercih edilmeye başlanmıştır (Zennun, 1990). Abbâsî Devleti'nin ilk dönemlerinde iki önemli hattat öne çıkmıştır: Dahhâk b. Aclân el-Kâtib ve İshak b. Hammâd. Bu iki hattat, "el-Celîl" tarzı yazı ile tanınmış, farklı hat çeşitlerinin oluşmasına ve gelişmesine katkıda bulunmuşlardır. Aynı dönemde "el-Celîl" yazısına ek olarak "es-Sicâlât", "ed-Dîbâc", "et-Tumâr-ı Kebîr" ve "el-Uhud" gibi hat türleri de ortaya çıkmıştır (el-Cuma, 1986). Halife el-Mansur döneminde yaşayan İshak b. Hammâd'ın ardından, İbrahim eş-Şecerî ve daha sonra kardeşi Yusuf eş-Şecerî tanınmıştır (el-Fair, 1984, s. 50). Yusuf eş-Şecerî'nin geliştirdiği kalem daha sonra "tevkî kalemi" olarak adlandırılmıştır (el-Kurdi, 1939). Bu gelişmelerin ardından hat sanatında büyük ün kazanan hattatlar ortaya çıkmıştır. Bunlar arasında İbn Mukle (ö. 328/940), İbnü'l-Bevvâb (ö. 413/1022) ve Yâkût el-Musta'sımî (ö. 698/1298) öne çıkmaktadır. Bu üç hattat, Abbâsî döneminde hat sanatını zirveye taşıyan isimler olarak kabul edilmiştir (el-Kalkaşendi, 1963) (Şekil 5). İbn Mukle, hat türlerinin çoğalması üzerine yazı sistemini düzenlemeye çalışmış ve yumuşak hat grubu içinde altı temel yazı türünü belirlemiştir: sülûs, nesih, ta'lik, reyhanî, muhakkak ve rik'a (el-Fair, 1984).

Şekil 5. Vezîr ve hattat Bin Makle'ye ait yazı (<https://alhikmeh.org>).

Musul Şehrinde Hat Sanatının Gelişimi ve En Önemli Hattatları

Musul'da özellikle bu dönemde birçok önemli hattat yetişmiş ve hat sanatının tarihsel gelişiminde önemli bir yer edinmiştir. Bu hattatlardan biri olan İbn Tûk el-Musulî (ö. H.494/M.1100), üstün yeteneğiyle tanınmış ve Musul'un hat sanatındaki konumunu güçlendirmiştir (Zennun, 1990). Bu durum, H.6-7 / M.12-13. yüzyıllarda birçok hattatın yetişmesine zemin hazırlamıştır.

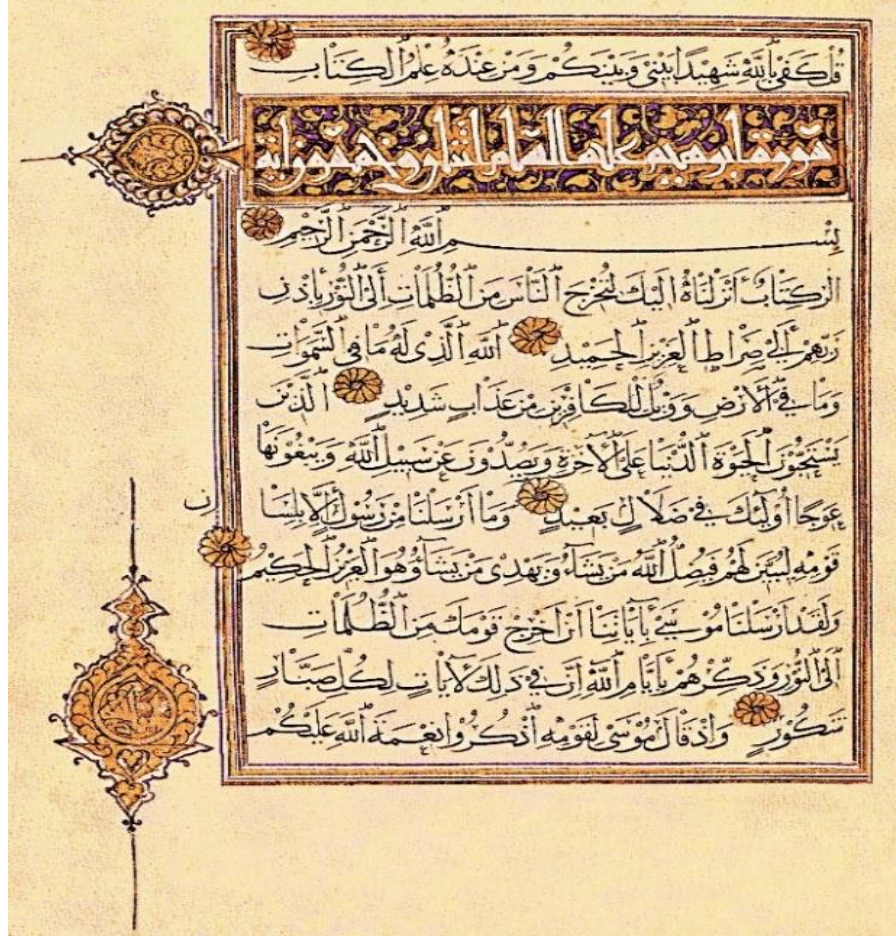
Bu dönemde öne çıkan hattatlar arasında şunlar yer alır:

- H.523-603 / M.1138-1207 yılları arasında yaşayan İbn Attaf el-Mueddib,
- H.561-636 / M.1166-1239 yılları arasında yaşayan İbn el-Fakih,
- H.614 / M.1217 yılında Kitâb el-Eğânî'yi istinsah ve tasvir eden Muhammed b. Ebî Tâlib el-Bedrî,
- Ö. H.618 / M.1221 yılında vefat eden Yakut el-Nurî el-Musulî.

Bu isimler, Musul'un hat geleneğinin oluşumu ve yayılmasında belirleyici bir rol oynamıştır (Zennun, 1990). H.5./M.11. yüzyıldan itibaren Musul'da, özellikle sülûs hattıyla yazılmış anıt levhalar, mezar kitabeleri, pencere ve mihrap yazıları görülmektedir. Bunlar arasında İmam Abdurrahman'ın mezarı, Cemşit Camii kitabesi, İmam Avned-Din'in mezar yazıları, İmam İbrahim Mescidi mihrabı, Ali Hadi'nin mezarı ve Bedriyye Medresesi yakınında bulunan Dârü'l-Kemâlî türbesi örnek olarak sayılabilir (el-Cuma, 1971). Bu gelişmelerin ardından Yakut el-Musta'sımî (ö. 698/1298), İbnü'l-Bevvâb'ın yolunu takip etmiş ve hicrî sekizinci yüzyılın ilk

yarısında, yani İlhanlıların ikinci döneminde, Musul'da hat sanatının yeniden gelişmesine katkı sağlamıştır (el-Cuma, 1971). Yakut el-Musta'sımî, hat sanatını zirveye çıkaran, daha sonraki bütün hattatlar için ilham kaynağı olmuş ve "hattatların kiblesi" unvanını kazanmıştır (el-Fair, 1984; el-Kaysi, 1989). Ayrıca sülüs yazısının kurallarına önemli düzenlemeler ve estetik yenilikler eklemiştir (Şerifi, 1985) (Şekil 6).

Şekil 6. Hattat Yakut el-Mustasimi tarafından yazılan Reyhani hattı (<https://www.google.com>).

Sülüs hattı, Kur'ân-ı Kerim'in sûre başlıklarında, kitapların başlık ve bölümlerinde, klişe baskılarda, kartlarda, tabelalarda, bina ve cami cephelerinde, mihraplarda, kubbelerde ve çeşitli sanat eserlerinde yaygın olarak kullanılmıştır (el-Kurdi, 1939). Bu zarif yazı stili, farklı süsleme biçimlerine ve hareke çeşitlerine imkân tanınması bakımından dikkat çekicidir (el-Azami, 1980).

Sülüs hattı, hilafetin Osmanlı Devleti'ne geçmesiyle birlikte daha da geliştirilmiş, Osmanlılar bu yazı türüne büyük bir önem vermişlerdir. Bu süreç, Musul'un H.922/M.1516 yılında Osmanlı yönetimine dâhil edilmesiyle aynı döneme rastlamaktadır. Osmanlı Devleti, hat sanatını İslam

dünyasındaki siyasî ve kültürel hâkimiyetini güçlendiren bir araç olarak değerlendirmiştir (el-Kurdi, 1939). Başkent İstanbul'a farklı eyaletlerden hattatlar getirtilmiş; hat sanatı, medreselerde ve devlet kademelerinde itibarlı bir meslek hâline gelmiştir. Hattatlar toplumda seçkin bir konum elde etmişlerdir (Haneş, 1996).

Bu ortam, Osmanlı hat ekolünün kurucusu kabul edilen Şeyh Hamdullah (H.833–926 / M.1249–1519) gibi büyük hattatların yetişmesine zemin hazırlamıştır. Osmanlı hat ekolünün kökleri, Irak ve Bağdat merkezli bilim ve sanat çevrelerine; İbn Mukle, İbn Bevvâb ve Yakut el-Musta'sımî gibi hattatların biçimlendirdiği geleneğe dayanmaktadır (Zennun, 1990).

Yakut el-Musta'sımî'nin geliştirdiği sülüs yazı sisteminin etkisiyle Osmanlı hattatları bu tarzı benimsemiş; önce ıslah ve geliştirme, ardından özgünleştirme ve yaratıcılık aşamasına ulaşmışlardır. Hat sanatı, yüksek düzeyde bir estetik disiplin olarak kabul edilmiş; özellikle sülüs, nesih ve ta'lik hatlarına büyük önem verilmiştir. Bu dönem, önceki yüzyıllara oranla hat sanatına gösterilen ilgi ve himaye bakımından üstün bir nitelik taşımaktadır.

Sonuç olarak Osmanlılar, üstün güzellikte levhalar meydana getirmiş ve sülüs hattının estetik gücünü mimari yapılarda, duvar yüzeylerinde ve anıtsal kompozisyonlarda sergilemişlerdir (Merzuk, 1971) (Şekil 7). Ayrıca insan, hayvan ve bitki formlarını yansıtan sembolik ya da simetrik (mütekâbil) tasarımlar geliştirmişler; bu örneklerin büyük kısmı sülüs hattıyla yazılmıştır. Osmanlılar, padişah tuğrasını da geliştirerek hat sanatına özgü bir kimlik kazandırmış, daha önce görülmeyen yeni hat türleri ortaya koymuşlardır. Altı buçuk yüzyıllık süreçte Osmanlı döneminde ilk kez görülen ve yaygınlaşan hat çeşitleri arasında divanî, sülüs ve siyakat yazıları bulunmaktadır (Zennun, 1990).

Şekil 7. Şeyh Hamdullah'ın yazı örneği (<https://www.google.com>).

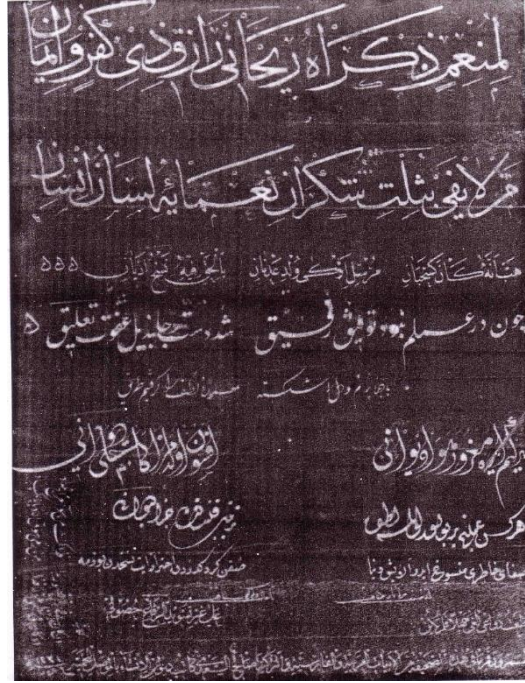
Şüphesiz Osmanlıların sanata verdiği önem, Musul'daki hat sanatını doğrudan ve dolaylı biçimde etkilemiştir. Musul'un Osmanlı başkentine coğrafi olarak yakın oluşu, kültürel ve medenî etkilerin buraya daha hızlı ulaşmasını sağlamış; bu etkiler, daha uzak vilayetlere kıyasla şehirde daha erken hissedilmiştir. H.12/M.18. yüzyılda Musul'un Celilî ailesi tarafından yönetildiği dönemde (Celilî dönemi ya da yerel yönetim dönemi olarak bilinir) şehir, kültürel, sosyal, mimari, siyasî ve ekonomik açıdan dikkate değer bir gelişim yaşamıştır. Bu canlanma, hat sanatına da yansımıştır.

Celilî valileri, hattat ve müstensihleri himaye etmiş, bu ilgi Musullu hattatların yeteneklerini geliştirmelerine imkân sağlamıştır. Sülûs hattı, Osmanlı döneminde binalarda ve el yazmalarında önemli bir yer edinmiş; bu durum Halil Hudâde (ö. H.1163/M.1749) gibi öne çıkan hattatların yetişmesine zemin hazırlamıştır (Merzuk, 1971). Döneminin en usta hattatlarından biri olarak kabul edilen Halil Hudâde, yazı kalitesi bakımından örnek gösterilmiş, hatta çağdaşları tarafından “Yakut ez-Zamanihi” (zamanının Yakut’u) şeklinde anılmıştır. Sülûs, nesih ve reyhanî hatlarında üstün bir yetkinliğe sahipti ve aynı zamanda şairliğiyle de tanınmıştı (Merzuk, 1971). Bu dönemin bir diğer önemli hattatı Numan ez-Zekâî’dir (ö. H.1227/M.1812). Bağdat’taki Mercan Camii kapısında yer alan manzum kitabe dâhil olmak üzere birçok eserde onun imzası bulunmaktadır (el-Cumayli, 2007). H.1167–1184 / M.1753–1770 yılları arasında yaşayan ve “Hamo el-Kürdî” adıyla bilinen Muhammed bin Molla Halil, güzel nesih hattıyla yazdığı eserleriyle tanınmıştır. En bilinen çalışması, yüksek sanatkârlıkla yazılmış ve tezyin edilmiş iki ciltlik *Câmi’u’l-Usûl* adlı eserdir.

Önemli Musullu hattatlardan biri de Ebûbekir el-Kâtib bin İbrahim’dir (ö. H.1164/M.1750). Hz. Cercis (a.s.) türbesine hizmet eden hattat olarak tanınmış; zarif yazılarıyla dikkat çekmiştir. Bir diğer hattat, Muhammed Sâid el-Musulî’dir (ö. H.1114/M.1703). Altın yaldızlı mushafıyla bilinir ve bu eser, Musul hattatlık geleneğinin inceliklerini yansıtır (Deveci, 2001). Celilî dönemi boyunca Musul’da çok sayıda cami ve mescid inşa edilmiş; bu yapılar, hat sanatının şehirde canlılığını korumasına ve hattatlara olan güvenin artmasına katkı sağlamıştır (el-Cumayli, 2007). H.13/M.19. yüzyılda Musul’daki kültürel çevrelerde hat sanatına ilgi belirgin biçimde devam etmiş, bu ilginin şekillenmesinde özellikle hattat Sâlih es-Sâdî’nin etkisi olmuştur (el-Cumayli, 2004) (Şekil 7). Musul’daki pek çok hattat, Sâlih es-Sâdî’nin meclislerinde ve ders halkalarında yetişmiştir. Ayrıca camiler, medreseler ve ilim meclislerinde öğrencilerin kişisel ilgisi, hat sanatının aktarımında önemli rol oynamıştır (Haneş, 1996). Bu dönemde Sâlih es-Sâdî’nin kardeşi ve hat sanatındaki titizliğiyle tanınan Kâsım el-Hamdî; ardından Abdürrahman Fehmî, Hüseyin el-Ceddî ve Muhammed Derviş el-Buruşkî gibi hattatlar öne çıkmıştır.

Bu seçkin hattatların ardından Musul’da yeni hattatlar yetişmeye devam etmiş olsa da, sonraki kuşakların eserleri önceki ustaların sanatsal düzeyine erişememiş; özgünlük ve estetik olgunluk bakımından geri kalmıştır (el-Cumayli, 2004).

Şekil 7. 1231 yılında Salih Sadi tarafından yazılan (Muhakkak, Sülüs, Ta'lik, Şekeste, Celi, Divani, Siyaka, Rika, İcâze ve Nesih) hat türü örnekleri.

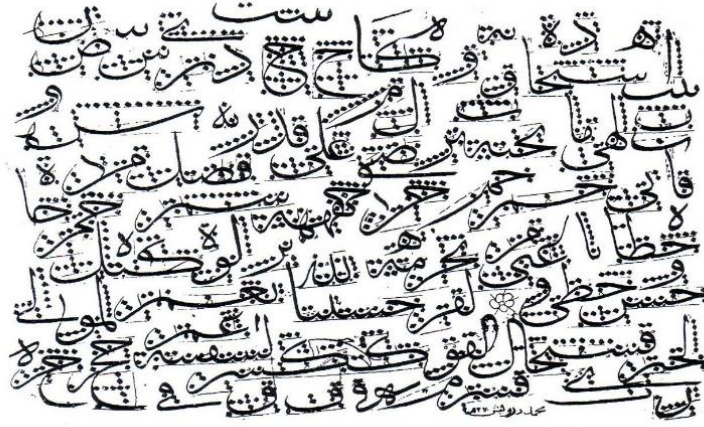

Şekil 8. El-Hasin-ül Hasin el yazmasından bir sayfa. Hattat Halil Hadade'nin Nesih yazısı. H. 1151.

قَدْ كَلَّمَ هَذَا الْمُصَنِّعُ الْحَمِيدُ الْمُبَارَكُ كِتَابَةً
عَلَى بَيْدِ الْفَقِيرِ الْمَعْتَرِفِ بِالذَّنْبِ وَالنَّقْصِ
الزَّاجِ عَفْوُ مَوْلَاهُ الْخَيْرِ ابْنِ الْمَرْخُومِ عُمَرَ
خُذَا إِذَا الْمَوْصِلُ الْحَاجُّ خَلِيلٌ حَامِدًا
وَمُصَلِّيًّا وَمُسَلِّمًا عَلَى نَبِيِّ النَّبِيلِ لِلْأَعَزِّ
أَلَا كَرَمٌ مُحَمَّدًا غَايِبِ الْمَرْخُومِ الْحَاجِّ صَالِحًا
عَبْدُ الْخَلِيلِ زَادَهُ فِي شَهْرِ حُمَادَى الْآخِرِ سَنَةِ

صفحة من مخطوط «الحسن الحسين» الذي كتبه خليل
خداة بخط النسخ سنة ١١٥١ هـ.

Şekil 10. Mizan-ül Huruftan bir yazı örneği. Sülüs hattı. Yazan: Musullu Muhammed Derviş. H. 1270.

نموذج لميزان الحروف بخط الثلث، كتبه البرونكي سنة ١٢٧٠ هـ، وهو يمسك قوة ادائه وجودة خطه النادرة.

Şekil 11. Numan el-Zakai'ya ait nesih ve sülüs hattıyla yazılan bir yazı

Sonuç

Hat sanatı, İslam medeniyeti içerisinde yalnızca estetik bir ifade biçimi değil, aynı zamanda ahlaki, zihinsel ve kültürel bir eğitim aracı olarak derin bir anlam kazanmıştır. Yazının, Kur'ân'ın ilk emri olan “oku” ile başlaması, kalemin ve yazının ilahî referansla yüceltilmiş olması, İslâm toplumlarında hattın sıradan bir yazım tekniği olmaktan çıkarak kutsiyet taşıyan bir sanat kimliği kazanmasını sağlamıştır. Bu sebeple hat, İslam kültüründe bilgi aktarımının, dilin muhafazasının, inanç ve terbiyenin estetik bir biçimde somutlaşmasının en güçlü vasıtalarından biri hâline gelmiştir. Hat sanatının gelişimi, aynı zamanda Müslüman toplumların bilim, düşünce, şehirleşme ve devletleşme süreçlerinin de bir yansımasıdır. Yazı, yalnızca Mushafların korunması için değil;

mimariden kitabelere, mezar taşlarından eğitim kurumlarına kadar medeniyetin her katmanında işlevsel ve sembolik bir rol üstlenmiştir.

Bu bağlamda Musul şehri, hat sanatının tarihsel serüveninde dikkat çekici bir merkez olarak ortaya çıkmaktadır. Abbâsî döneminden Osmanlı'ya uzanan çizgide, Musul hattatları farklı hat ekollerinin yalnızca aktarıcıları değil, aynı zamanda geliştiricileri olmuş; Kufi'den sülûse, nesih'ten reyhanîye uzanan hat türlerinde özgün örnekler üretmişlerdir. Musul'da mihrap yazıları, türbe kitabeleri, anı levhaları, Mushaflar ve edebî eserler aracılığıyla hattın hem mimari hem yazma kültürü içinde üst düzey bir uygulama alanı bulduğu görülmektedir. Özellikle İmam Zeyd Bin Ali Türbesi gibi yapılar, Musul'da sülûs hattının ulaştığı teknik ve estetik seviyeyi temsil eden tarihî belgeler niteliğindedir.

Osmanlı hâkimiyeti ile birlikte Musul'da hat sanatı, yalnızca geleneksel ustalık zinciriyle değil, kültürel merkezlerle kurulan ilişkiler yoluyla da güç kazanmıştır. Bu durum, hattatların toplumsal konumunu yükseltmiş, şehrin sanat anlayışına derinlik kazandırmış ve belirli dönemlerde Musul'u hat sanatında aktif bir üretim odağı hâline getirmiştir. Celilî döneminde bu ilgi kurumsal desteklerle pekişmiş, hattatların yetişmesi teşvik edilmiş, yazı sanatının mimari ve yazma kültürü içinde sürekliliği sağlanmıştır. 18. ve 19. yüzyıllarda Hamo el-Kürdi, Salih es-Sâdî ve Kasım el-Hamdî gibi hattatların faaliyetleri, bu sanatın yalnızca aktarılmadığını, aynı zamanda şehir kimliğiyle bütünleşerek yeniden üretildiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, hat sanatı Musul'da yalnızca bir estetik ifade biçimi değil; kültürel sürekliliğin, ilmî birikimin, toplumsal kimliğin ve medeniyet hafızasının taşıyıcı unsurlarından biri olmuştur. Hat sanatı, Musul özelinde incelendiğinde, İslam sanatının bütüncül yapısını, yazının kutsiyetini, hattatın bireysel ustalığını ve toplumun sanata bakışını bir arada değerlendirme imkânı sunar. Bu bakımdan Musul'daki hat geleneğinin tespiti, yalnızca sanat tarihine değil; İslam düşüncesine, şehir tarihine, eğitim kültürüne ve estetik kavrayışın dönüşümüne dair çok katmanlı bir veri alanı açmaktadır. Bu yönüyle hat sanatı, Musul'un maddi ve manevi mirasını anlamada vazgeçilmez bir anahtar niteliğindedir.

Kaynaklar

- Abdülaziz, H., & el-Ubeydi, S. (1979). *el-Funun-ül Arabiyet-ül İslâmiye*. Dar'ul Hurriya Matbaası. (In Arabic).
- Afifi, B. (1979). *Cemaliyet-ül Fen-ül Arabi*. Dar'ul Şuun el-Sekafiye el-Ame. (In Arabic).
- el-Cuburi, M. Ş. (1974). *el-Hatt'il Arabi ve Tatavuruhu*. el-Şark-ül Cedid. (In Arabic).
- el-Cuburi, S. (1962). *el-Hatt'il Arabi ve Tatavuruhu fi'l Asır-ül Abbasi fi'l Irak*. el-Zehra. (In Arabic).
- el-Cumeyli. (2007). *Meyyade* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Musul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi. (In Arabic).
- el-Elfi, A. S. (1974). *el-Funun'ül-İslami*. Dar'ul Maarif. (In Arabic).
- el-Fair, M. (1984). *Tatavvu'r-Kitabet fi'l Hicaz* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Cidde Üniversitesi. (In Arabic).
- el-Hakani, A. (t.y.). *el-Hatt'il-Arabi el-İslami*. Dar'ul-Turas el-İslami. (In Arabic).
- el-Kürdi, M. T. (1939). *el-Hatu'l Arâbi ve Adabihi*. el-Matbaa el-Hadise. (In Arabic).
- el-Masrif, N. Z. (1972). *Bada'yi el-Hat el-Arabi*. Muesseset Remzi li'l Dibaa ve'l Neşir. (In Arabic).
- el-Nakşibendi, U. N. (2001). Tatavvur el-Hatt'il Arabi fi'l Irak. *el-Mevrid Dergisi*, 1, 107–119. (In Arabic).
- el-Ubaydi, S. (2002). Melamih'ül Funun el-Zuhrufiye el-İrakiyye fi'l Fen'ül Arabi el-İslami. *el-Zuhruf Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 63, 5–15. (In Arabic).
- Google. (n.d.). *Google arama motoru*. <https://www.google.com>.
- İbnu Nedim, M. b. İ. (1964). *el-Fihrist*. Hayyat. (In Arabic).
- Merzuk, M. A. (1971). *el-Irak Mehd'ül-Fen el-İslami*. el-Heze el-Mısıryya el-Ame li'l-Kitab. (In Arabic).
- Muhammed, H. Z. (1981). *Funan-ül İslâm*. Dar'ul Raid-ül Arabi. (In Arabic).
- Selman, İ., & el-Nakşabandi, N. (1975). *Nusus fi'l Methafül Iraki*. Dar'ul Kutub li'l-Dibaa ve'l Neşir. (In Arabic).
- Zennun, B. (1990). *Min Afak'ul-Hatt'il Arabi*. Dar'ul Şu'un. (In Arabic).

Telif ve Lisans Bildirimi

Bu makalenin tüm yayın ve telif hakları *Journal of Academic History and Ideas / Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 'ne aittir. Makale, dergi tarafından Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY-NC 4.0) kapsamında açık erişimli olarak sunulmaktadır (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>). Bu lisans kapsamında, makale uygun bilimsel atıf yapılması koşuluyla ve yalnızca ticari olmayan amaçlarla her türlü ortamda kullanılabilir, çoğaltılabilir ve paylaşılabilir; ancak orijinal içeriğin değiştirilmesi, dönüştürülmesi veya üzerinde türev eser üretilmesi kesinlikle yasaktır. Dergide yayımlanan çalışmaların bilimsel, hukuki ve etik sorumluluğu tamamen makale yazar(lar)ına aittir; dergi editörleri ve yayın kurulu bu içerik nedeniyle sorumlu tutulamaz. Makalenin ticari yeniden kullanımı, çeviri veya yeniden yayımlanmasına ilişkin tüm talepler, derginin editör kuruluna akademiktarihvedusunce@gmail.com adresi üzerinden iletilmelidir.